

Asya Hunlarının Kurultay Yerleri Hakkında

On the Meeting Places of the Asian Huns

Yrd. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım*

Özet

Çin kaynaklarındaki bilgilere göre Asya Hunları ilk ayda, beşinci ayda ve sonbaharda belirli yerlerde kurultay düzenlerlerdi. Bu kurultaylarda beyler ve halk bir araya gelir, devlet işleri tartışılır, ibadet edilir, kurban kesilir ve nüfus ve hayvan sayımı yapılırdı. Bu kurultay yerlerini tespit etmek Asya Hunlarının siyasi, stratejik, kültürel ve dinî sınırlarını tespit etmek açısından gereklidir. Bu mühim toplantıların nerelerde yapıldığına dair bazı görüşler vardır. Bilhassa coğrafya bilgileri veren ana kaynaklara müracaat ederek bu görüşler değerlendirilecek ve tarihî coğrafya metotlarıyla kurultay yerlerinin tespitine gayret edilecektir.

Anahtar kelimeler: *Asya Hunları, kurultay, Çin kaynakları, coğrafya, tarihî coğrafya*

Abstract

Asian Huns had meetings in certain places in the first month, fifth month and autumn according to information recorded in Chinese sources. Lords and people came together, affairs of state discussed, devotions practiced, animals sacrificed and people and animal enumerated in the meetings. It is necessary to identify where the meetings of Asian Huns for determining political, strategic, cultural and religious boundaries. There are some opinions about the places of these important meetings. These opinions will be evaluated by applying to main sources contained geographical information and there will be efforts to identify meeting places by methods of historical geography.

Keywords: *Asian Huns, meeting, Chinese sources, geography, historical geography*

Shi Ji'de ve Han Shu'da Hunların kurultayları hakkında şunlar söylenmektedir: "Yılın ilk ayında, büyükler Chanyu'nün otağında küçük kurultay düzenleyerek ibadet ederler. V. ayda, Longcheng 龍城'da büyük kurultay toplanır ve atalarına, göğe ve yere, Tanrıya ve ruhlara kurban keserler. Sonbaharda atlar besili hâle geldiğinde Dailin 戴林'de büyük kurultay toplanır. İnsan ve hayvanları sayarlar. Böylece her yıl belli bir zamanda, belli bir yerde kurultay yapılır" [Shi Ji 1997: 2892; Han Shu 1997: 3752].

Kurultayların tertip edildiği Chanyu'nün otağı, Longcheng ve Dailin adlı yerlerin konumu hakkında çeşitli görüşler vardır ve hatta son adın bir yer adı olmadığı dahi öne sürülmektedir. Bu yerlerin bugünkü konumlarını tam olarak tespit etmek çok zordur. Bununla beraber tarihî

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi. kursatjildirimtr@yahoo.com

¹ Kurultayların zamanı ve mahiyeti hakkında bk. Ercilasun 2014: 1-13.

coğrafyadan istifade ederek, yani kaynaklardaki coğrafya bilgilerini yeniden inşa edip geçmişin coğrafyasını yaklaşık olarak belirlemek az ya da çok mümkündür. Asya Hunlarının kurultay yerlerini tespit ederek Hunların hem siyasi hem de stratejik ve psikolojik hâkimiyet sahalarını ortaya koymaya gayret edeceğiz. Öncelikle ilk aydaki kurultay yeri olan Chanyu'nun otağının yerini inceleyelim.

Chanyu'nün Otağı, (Yu) dujın Dağı ve Ötüken

"Hunların Umumî Tarihi" adlı kitabın yazarı Çinli Lin Gan'ın bir fikrine göre Chanyu'nün otağı galiba bugünkü Moğolistan'ın payitahtı Ulan Batur yakınlarındaki Noin Ula Kurganları'nın olduğu yerdedi. Kurganların olduğu dağ Chanyu'nün otağının kurulduğu yerler olmalıydı. Otağın bu havaliden çok uzak olmasına imkân yoktu [Lin Gan 1986: 33]. Selenge Irmağı'nın üst kaynaklarında, Ulan Batur'un yaklaşık 100 km kuzeyinde, Tov Eyaleti'ne bağlı Batsumber adlı yerde Noyan Dağı tarafındaki Noin Ula Kurganları'nın Hun teginine veya Chanyu'süne ait olduğunu söylenmektedir. Kozlov tarafından 1924 yılında kazılan kurganlarda M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıla ait çok değerli eşyalar çıkarılmıştır. Bölgede üç grup üzerinde toplanan 220'ye yakın kurgan tespit edilmiştir [Diyarbakırlı 1972: 107-108].

Chanyu'nün otağının yerine dâir bu görüş elbette ki ihtimal dâhilindedir; ancak tarih kaynaklarına dayanarak daha kesin hükümler de verilebilir. Her şeyden önce VI. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına kadar Asya'da kurulan Hunların doğrudan vârisi olan iki büyük Türk devletinin merkezini, yani devletin başındaki kişinin otağının kurulduğu yerin Ötüken adlı bir mekân olması sebebiyle, Hunların merkezini yani chanyu otağının da aynı yerde olması çok büyük bir ihtimaldir. Nitekim Bahaeddin Ögel, "Büyük Hun İmparatorluğu" adlı eserinde milâdın başlarında Hunların batıya göçlerini anlatırken şöyle demektedir: "*Hun Hakanı, eski başkentini bırakıp batıya göç ederken, 'Altay dağlarını (batıya doğru aşarak), Batı Türkistan'a gitmişti'. Bundan da anlaşılıyor ki, bu sırada Hunların başkenti, Orhun Irmağının batısında bulunan Ötüken bölgesinde veya bugünkü adı ile Hangai dağlarında bulunuyordu'* [Ögel 1981: 314].

Hunların tarihî coğrafyası incelenirken devletin merkezi ve Chanyu'nün Otağı'nın kurulduğu yeri tespit etmek çok mühimdir. Burası çok büyük bir ihtimalle, Gök-Türklere ve Uygurlara merkezlik etmiş olan Ötüken bölgesidir. Bununla ilgili yazıtlarda bazı ifadeler yer almaktadır:

"*Türk Kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur*" (Köl Tigin, Güney/4; Bilge Kağan, Kuzey/2).

"*Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş*" (Köl Tigin, Güney/4).

"*Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştun, kemiğin dağ gibi yattı*" (Köl Tigin, Doğu/23; Bilge Kağan, Doğu/19).

"*O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın*" (Köl Tigin, Güney/8).

"*Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi*" (Tonyukuk, Güney/10) [Ergin 2009: 3, 5, 17, 41, 57, 69].

Bu ifadeler, Ötüken'in devletin ve milletin bekası için elde tutulması gereken mukaddes bir yer olduğunu göstermektedir. Ötüken'de oturan varlığını koruyacak, terk eden ise yok

olacaktır. Bu çerçevede Ötüken, sade bir coğrafyadan çok yaklaşık bir coğrafi zemini olan ve net bir yere atfedilmeyen bir "kutsal merkez" düşüncesidir.

Yazıtlarda kimi yerlerde ise doğrudan bir mekânı ifade etmek üzere "Ötüken" adı zikredilmektedir:

"*Kök Öngü çığneyerek Ötüken ormanına doğru sevk ettim*" (Tonyukuk, Güney/8) [Ergin 2009: 69].

"*...atalarım 80 yıl tahtta kalmışlar, Ötüken bölgesi, Tegres bölgesi, bu ikisinin arasında, Orkun Irmağında...*" (Taryat, Doğu/3) [Ölmez 2005: 282].

"*Ötüken ve çevresinde yaşamış, (kullandığı) suyu Selenge imiş*" (Şine Usu, Kuzey/2) [Ölmez 2005: 302].

"*Ötüken'in güneyinde kışı geçirdim*", (Şine Usu, Doğu/7) [Ölmez 2005: 304].

"*Ötüken ormanının zirvesinde...*", (Şine Usu, Doğu/7) [Ölmez 2005: 304].

Bu sözlerden anlaşılacağı gibi "Ötüken", sadece muhayyel bir yer değil; aynı zamanda fizikî bir mekândır. O hâlde Ötüken'in yerine dâir bazı değerlendirmeler yapmak gerekmektedir. Bununla beraber Ötüken adlı yer ile Ötüken Dağı arasında da bir fark var gibi görünmektedir.

Bu konuyu ele almak için ilk olarak Gök-Türkler devrindeki bir kaynaktan bahsetmek lâzımdır. Zhou Shu'daki kayda göre VI. yüzyılın ortalarında Gök-Türk Devleti kurulduktan sonra kaganın daimî yeri Dujin 都斤 Dağı'ndaydı [Zhou Shu 1997: 910]. Yine Xin Tang Shu, Tumen (Bumin)'in otağını Dujin 都斤 Dağı'na kurduğunu bildirmektedir [Xin Tang Shu 1997: 6018]. Yine Xin Tang Shu'da güneydeki Gök-Türk toprağına yerleşen Uygurların otağlarını Ötüken Dağı (烏德鞬山) ile Orhun Irmağı (昆河) arasına taşıdıkları kaydedilmektedir [Xin Tang Shu 1997: 6114]. İlk iki dağ adını Dujin olarak okumak gerekse de, Friedrich Hirt'in de bahsettiği düşük bir ihtimalle kaynaktaki "可汗恆處於都斤山" ifadesini "*kagan daimî olarak Yudujin Dağı'nda oturur*" şeklinde de okumak mümkündür; çünkü chu 處 işareti zaten bir yerde bulunmayı, yerleşmeyi ifade etmektedir ve ayrıca normalde bulunma işareti (-de, -da) olan yu 於 işareti kullanılmayabilir. Üstelik birkaç cümle sonra zaten şöyle bir ifade geçmektedir: "於都斤四五百里有高山迴出": "*Dujin'de 400-500 li'de etrafı yüksek dağlar çeviriyordu*". Burada da Dujin adının başına yine yu 於 işareti koyulmuştur ki "Dujin'de" diye okunabileceği gibi başa "yu" eklenerek "Yudujin" şeklinde de okunabilir. Diğer kaynaklarda bu dağ için görülen Yudujin 鬱督軍, Wudejian 烏德鞬 gibi işaretler de bu ihtimali güçlendirmektedir. Elbette ki Xin Tang Shu'daki Dujin okuyuşunu da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Lin Gan, Zhou Jie, Cen Zhongmian [Cen Zhongmian 2004: 1076] gibi Çinliler de adı Yudujin olarak okumaktadırlar.

Dujin veya Yudujin diye okunabilecek bu dağ ile ilgili ilk görüşler, yukarıdaki kaydı çeşitli dillere çevirenler tarafından öne sürülmüştür. Bunlardan ilki olan Stanislas Julien, Zhou Shu'daki bu ifadeyi, Dujin olarak okumuş ve "*Kagan Dujin Dağı'nda oturur*" şeklinde tercüme etmiştir ("Le Khan habite sur le mont Tou-kin-chan") [Julien 1864: 335]. Daha sonra Vilhelm Thomsen ise 1896 yılında şöyle demiştir: "*Ötükän ya da ütükän, yahut -kin, 'ormanlık dağ' anlamındaki jyş'la her zaman bir arada bulunuyor... Bu kelimenin yalnızca Türklerin vatani ve o zamanda kadar kağanın ikamet ettiği bir merkez söz konusu olduğunda kullanılmış olması, bunun bir özel isim olduğunu su götürmez bir biçimde gösteriyor... Şüphe yok ki aynı isme, biraz daha eski zamanlarda, Çinlilerin ağızında değişerek Tou-kin'e dönüşmüş şekliyle rastlıyoruz; Türk kağanının oturduğu dağ için bu kelimeyi kullanıyorlar... Sözü edilen dağlar ya*

Hangay dağları, ya da Güney Altayların doğu tarafları olmalıdır [Thomsen 2001: 223, not: 32]. Friedrich Hirth'e göre Ötüken Dağı, belki de henüz Zhou Shu'da Yudujuin şeklinde zikredilmiştir. Bununla beraber eğer yu, bir ek ise bu durum şüpheli olacaktır. Yudujuin'in tam karşılığının bilinmediğini söyleyen Hirth, Radlov'un Orhun'un batısındaki dağ silsilesinin Ötüken Dağ olarak adlandırılmasına itiraz etmemekte ve yine yazıtlardaki Ötüken Yiş ve Ötüken Yer tâbirlerinin sadece bu dağ silsilesini değil; fakat geniş bir dağlık araziye, Orhun Irmağı'nın aktığı tüm toprakları ifade ettiği fikrine iştirak etmektedir [Hirth 1899: 34, dipnot: 2]. Batı Gök-Türklerine dâir metinleri tercüme eden Edouard Chavannes ise Dujin'in yerini Tamir ve Orhun'un doğduğu Hangay tepelerinin bir bölümü olarak zikretmektedir [Chavannes 2007: 41]. Paul Pelliot da Tou-kin ve Yu-tou-kin gibi adları Ötüken ile birleştirmiştir [Pelliot 1929: 212, 217].

1915 yılında tarihî coğrafyaya dâir çalışmalarını 16 cilt hâlinde neşreden Çinli Ding Qin, eserinin 6. cildinde, Xin Tang Shu'nun Huihe (Uygur) bölümünün tarihî coğrafyasını ele alırken, Dujin 都斤 Dağı'nın muhtelif kaynaklarda Yudujuin 鬱督軍, Wudejian 烏德鞬, Weidujian 都尉鞬 gibi şekillerde görüldüğünü ve burasının Moğolistan'ın kuzey kısmında, kendi devrindeki adlandırılmayla Dolan Kara (Dulan Hala 都蘭哈拉) Dağı olduğunu bildirmektedir. Burası Shetu 攝圖 (İşbara) Kagan'ın toprağının doğrudan kuzeyinde Tula Irmağı ile Orhun Irmağı arasındadır [Din Qin 1915: 7a]. Cen Zhongmian ise Yudujuin olarak okuduğu dağ adını Ötüken ile birleştirmiş ve yerini Hangay Dağları'nın bir tepesi olarak tayin etmiştir [Cen Zhongmian 2004: 1087].

Çok sayıda araştırmacı esasen Hangay Dağları merkez olmak üzere çeşitli fikirler ileri sürmüştür. Von Gabain, Poppe'nin Polinov'dan aktardığı, Hangay Dağ silsilesinin 1000 yıl önce ormanla kaplı olmasının zor olduğu bilgisini verdikten sonra yış sözüne "dağ merası" şeklinde bir mânâ vermiş ve burayı Hangay silsilesinin güneybatı ve güneydoğusu ile Tannu Dağ çevresinde konumlandırmıştır. C. Czeglédy Ötüken'i Hangay Dağları'na yerleştirmektedir. Yine J. Schubert, Hangay Dağ silsilesinin en yüksek noktası olan 4021 metre yükseklikteki Otgon Tenger ile yazıtlarda geçen Ötüken Yiş'i bir tutmuştur. Talat Tekin, Ötüken'in yerini Hangay Dağları'nın kuzeybatı kısmı, Orhon ile Tes Irmağı arasındaki saha olarak tayin etmiştir. Faruk Sümer'e göre Hangay Dağları'nın doğu kısmında Orhon ve Tamir ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu yerdedir. P. Golden ve V. Rybatzki konum olarak Orhon yakınlarındaki Hangay Dağları'nın yüksek arazilerini vermektedir [Aydın 2007: 1263-1264]. Saadettin Gömeç, Selenge'nin tüm kollarının aktığı yerlerle beraber Altaylar'a kadar uzanan arazinin Ötüken'e denk düşebileceğini söylemiştir [Gömeç 2000: 428]. Lin Gan'ın görüşüne göre ise bu dağ, Hangay Dağı'nın kuzeyindeki dağ olabilir [Lin Gan 1986: 34]. Zhou Jie, Yudujuin Dağı'nın, Hangay Dağları silsilesinin doğu ucu olduğunu ve VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar sırasıyla Gök-Türklerin, Xueyanto (Sir Tarduş)'ların, Uygurların kagan otağının burada kurulduğunu bildirmektedir [Zhou Jie 1997: 18]. Yine Erhan Aydın'ın, Ötüken'in Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının olduğu Koşo-Çaydam bölgesi olması, Şine Usu Yazıtı'nın tam olarak çözülmesinden ve Bilge Kagan Yazıtı'nda yer alan "yazıtın, ulaşılabilir yer olduğu için bulunduğu yere diktirildiğine" dâir ifadeden dolayı mümkün olmayacağı yönündeki görüşüne [Aydın 2007: 1266] ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir; nitekim ulaşılabilir bir yer, Orhun-Tula ırmakları arasındaki vadi içerisi için ifade edilmek istenmiş olabilir, üstelik Ötüken Dağ ve Ötüken Yiş ile Ötüken Yer'i iki ayrı kategoride ele almak lâzımdır. Gök-Türklerin bu iki yazıtı, kutsal ve hayatî bir yer olan Ötüken'in dışına dikebileceklerini düşünmek, pek mantıklı değildir. Kaldı ki Xin Tang Shu'daki bir ifade Ötüken'i tam olarak Orhun ve Tula ırmakları arasına yerleştirmektedir: "*Wudejian 烏德鞬(Ötüken)'in sağında ve solunda Wakun 曠昆 (Orhun) Irmağı ve Duluo 獨邏 (Tula) Irmağı akardı*" [Xin Tang Shu 1997: 1149]. Karabalgasun (I) Yazıtı'nın Çince bölümünde ise "*Kutluğ Boyla'nın babası*

Hu-Su=(Us?) zamanında iken bütün ezici güçlerini? kuzey tarafına (yamaç) göç ettirdi ve başkentini Orhun Ovası'na kurdu.." (satır 3, 4) [Ölmez 2005: 257] denilmektedir. Dolayısıyla Ötüken, Orhun Irmağı ile Hangay Dağları arasında olabileceği gibi Orhun Vadisi'nde de olabilir.

Han Shu'daki bir kayıta geçen Douxian 兜 銜 adını Ötüken ile birleştirenler de çıkmıştır. Kayda göre M.Ö. 90 yılında, Hun Chanyu'sü, Çinlilerin büyük bir orduyla geldiklerini öğrenince askerî ağırlıklarını Selenge Irmağı'nın kıyısına gönderdi. Sol Bilge Beyi ise Tula Irmağı'nı geçip 600-700 li ilerleyerek Douxian 兜 銜 Dağı'na yerleşti [Han Shu 1997: 3778]. Shiratori Kurakichi, Donghu'lar üzerine mühim eserinin yer adlarına ayırdığı ikinci cildinde bu kayıta geçen dağ ile Dujin 都斤 Dağı'nı bir tutmuş ve buranın Ötüken olduğunu öne sürmüştür [Shiratori Kurakichi 1934: 7]. Shiratori bir başka eserinde ise Ötüken'i Hangay Dağları'nın güney kısmına, Karabalgasun'a yerleştirmiştir [Shiratori Kurakichi 1970: 517].

Ötüken Dağı, General Li Ji Yazıtı 李 勣 碑'nda ve Qi Biming Yazıtı 契 苾 明 碑'nda, Jiu Tang Shu 舊 唐 書'nun Töles bahsinde Wudejian 烏 德 鞬; Zi Zhi Tong Jian 資 治 通 監'de Yudujun 鬱 督 軍; Tang Hui Yao 唐 會 要'da Wudujian 烏 都 鞬 ve Wulodejian 烏 羅 德 健 gibi şekillerde geçmektedir [Cen Zhongmian 2004: 1079-1080; Zhou Jie 1997: 18].

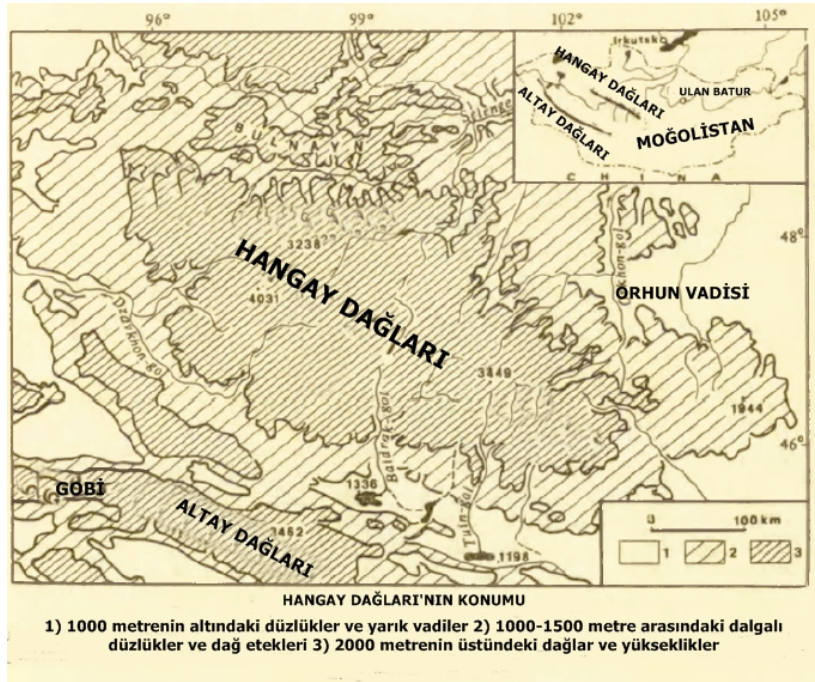
Liao Shi 遼 史'da Huigu Chanyu Cheng 回 鶻 單 于 城 yâni Uygur Chanyu Şehri [Liao Shi 1997: 27] olarak geçen Uygur Kaganlığı'nın merkezi Ordu Balıg Şehri de Ötüken'deydi [Lin Gan 1986: 34].

Ötüken'in bir mefhum olarak da ele alınması lâzımdır. Ötüken dağ, orman ve yer olarak zikredilmektedir. Esasında Kuzey Moğolistan'ın otlaklarla iç içe geçmiş ormanlık sahaları, Ötüken Yiş (orman) ifadesine uygundur. Eski Türklerde devletin kutu ve bekası ile "kutlu yış" ve "kutlu dağ" arasında bağ kurulmuştur. Türklerin diğer kutlu ormanları ise Kögmen Yiş, Çokay Yiş, Altun Yiş'tir. Bu ormanlar Tanrı'nın ve cennetin müşahhas sureti olmuşlardır. Tanrı'nın olduğu bu ormanlarda bereket, bolluk ve nizam ile devlet ve kutlu han vardır. Huş (kayın) ve kızılçam taygalarında iyi ruhların yaşadığına ve bu ağaçların dağların tepelerine Tanrı tarafından dikildiğine inanılmaktadır. Türk dünyasında ışıklı taygalar "kutlu ata" tahayyülü ile anılmaktadır [Ergun 2010: 115-116].

Mori Masao, 1962 yılında yayınladığı Japonca bir makalede Ötüken'i tamamen bir mefhum olarak ele almış ve bunu iki temele dayandırmıştır. İlk olarak Ötüken, bozkır cemiyetindeki inanç sisteminde (yazar bunu Şamanizm olarak tavsif ediyor) atalardan gelen, törenin korunduğu, yazıtlardaki ifadeyle "ıduq yir" olan, "Tanrı'nın emrinin" ve "Tanrının gücünün" alındığı bir mekândır. Ötüken, aynı zamanda bozkır halkının dinî merkezidir. Yazıtlarda geçen Ötüken olmadan devletin ve milletin yaşayamayacağına dâir net sözler bu yüzdendir. İkinci olarak ise "Ötüken", karizmatik otoritenin tescillendiği bir yerdir. Bozkırdaki insanları birleştiren bu otoritenin mekânı Ötüken'dir [Mori Masao 1962: 38-39]. Mukan Kagan'ın, Ruanruan (Juan-juan)'ları yok ettikten sonra Gök-Türklerin merkezini Altaylardan Ötüken'e taşınması, Uygurların kaganlığı kurduktan sonra otağlarını Selenge kıyılarından güneye indirmeleri bu sebeptendir. Bu münâsebetle yazıtlarda "*Türk milletini Ötüken yerine, ben kendim Bilge Tonyukuk Ötüken yerine konmuş diye işitip güneydeki millet, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi!*" (Tonyukuk, Güney/10) denilmektedir. Dört bir taraftaki insanın itaat edeceği karizmatik otorite, Ötüken meskeninde oturmak mecburiyetindeydi.

Son olarak Ötüken Dağı'nın olduğu Hangay Dağları'ndan bahsetmek lâzımdır. Bu dağ silsilesi iki büyük yapısal-orografik birim arasındaki sınırdır. Doğu ve Güney

Sibirya Dağları ile Merkezî Asya düzlükleri. Hangay Dağları, kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yaklaşık 700 kilometre uzanmaktadır.

Harita I

Silsilenin ortalama yüksekliği 3000-3500 metredir. En yüksek noktası olan Otgontengri 4031 metreye ulaşmaktadır. Silsilenin yüksekliği Gobi Çölü'nün bitişiğinde 1700 metre ve esas dağ silsilesine kavuşan yerde ise 2700 metredir. Bu dağlık arazi nem ve yağış miktarı bakımından çok düşüktür (daha çok yaz aylarında olmak üzere yıllık ortalama 240-280 mm). Hangay'da yıllık ortalama sıcaklık -5.3°C ve Ocak ayı ortalaması ise -32°C 'dir [Klimek 1980: 9-12].

Bu dağlara dâir tarih kaynaklarında bazı coğrafya bilgileri vardır. Hunlar devrine dâir kaynaklarda Yanran 燕然 Dağı olarak geçen Hangay Dağı ile ilgili Fang Guancheng 方觀承 (1696-1768)'in Song Mo Cao Shi Zhu 松漠草詩注 adlı eserinde şöyle denilmektedir: "Hangai 頑藹, Kaerka 喀爾喀 (Halha) sınırları içinde meşhur bir dağdır, ormanı boldur, bulakları güzeldir, bunun en yüksek tepesine Etuoahun Tenggeli 鄂託渾騰格里 (Otgon Tengri) denir, mânâsı "Küçük Tengri"dir. Dağın güneyinde sayısız ılık bulak yeri vardır, bulaklarda balık bulunur ve hupo 琥珀'ya benzer sarı taş çıkarılır, Moğollar buna huba 胡巴 derler, bundan eşyalar, sevimli mücevherler yapılır. Hangai (Hangay) silsilesi 1000 li uzanır, bazen kesilir ve bazen devam eder" [Cen Zhongmian 2004: 1086]. Shui Dao Ti Gang 水道提綱 (1761)'da ise şöyle kaydedilmektedir: "Yine 100 küsur li doğuda Hangai 杭愛 Dağı vardır, silsile çok uzun ve büyüktür, batıya 14 du 度 3 feng 分'dan 47 du'ya uzanır. Tamier 塔米爾

(*Tamir*) Irmağı'nın güney kaynağı, bunun kuzeyinden ve Elukun 鄂勒昆 (Orhun) Irmağı ise bunun güneydoğusundan çıkar" [Cen Zhongmian 2004: 1086].

Netice itibarıyla IX. yüzyıla kadar bozkırda kurulan büyük Türk devletlerinin hep Hunların mirasını devralmış oldukları, Türk devlet felsefesi bakımından dile getirilen bir konudur. Bu bakımdan Hunlarda, Gök-Türklerde, Uygurlarda devletin merkezinin, merkez otağın kurulduğu yerin aynı olmak üzere Ötüken olması gayet tabiidir.

Bununla beraber burada Ötüken adlı yer ile Ötüken Dağı arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Nitekim Hunların yılın ilk ayında Chanyu'nun otağında yani dar mânâda Ötüken'in merkezinde gerilen otağda yaptıkları kurultayın, -30 derece soğuğun ve yoğun karın olduğu, çıkılması zor bir dağ zirvesinde yapılması çok makûl bir iş değildir. Üstelik kaynaklarda Ötüken Dağ, Ötüken Yiş, Ötüken Yer gibi farklı adlandırmalar vardır. Ötüken'i bazen bir mefhum olarak da anlamak ve belli bir yere atfetmemek gerekir. Bu arada bozkır coğrafyasında Ötüken'in yerinin değişken olabileceğine yönelik tahlilleri² de değerlendirmek lâzımdır. Yine Osman Karatay'ın Ötüken'in dağ ve orman olarak değil; fakat "memleket" mânâsında anlaşılması gerektiğine dâir görüşü [Karatay 2007: 137] de göz önünde bulundurulmalıdır.

Düşüncemize göre Ötüken, Hangay Dağları'nın doğusunda Orhun Irmağı'na kadar uzanan düzlük, belki Orhun ile Tula arasındaki düzlük ve belki de hepsidir, buralarda ormanlı alanlar da vardır. Ötüken Dağı ise Hangay Dağları havalisi ve belki de bu silsilenin en yüksek yerleridir. Bu arada Song Mo Cao Shi Zhu'da Hangay Dağı'nın ormanlarla kaplı olduğu kaydedilmektedir [Cen Zhongmian 2004: 1086]. Dolayısıyla Ötüken Dağ ile Ötüken Yiş'i aynı yere atfetmek de pek tabii mümkündür.

Longcheng 龍城

Shi Ji ve Han Shu'daki bilgilere göre Hunlar V. ayda, Longcheng 龍城'da büyük kurultay toplarlar ve atalarına, göğe ve yere, Tanrıya ve ruhlara kurban keserlerdi.

Bu yeri tayin etmemizi kolaylaştıracak bir başka kayda bakmak gerekmektedir. Buna göre Mayi 馬邑 harekâtından sonraki 5. yılın (M.Ö. 129) sonbaharında, Çin her biri bir tümen atlıyı komuta eden dört generali gönderip Huguan Şehri'ne hücum ettirdi. General Wei Qing, Shanggu 上谷'ya³ gitti, Longcheng 龍城'a vardı [Shi Ji 1997: 2906; Han Shu 1997: 3766]. Atlı Arabalı Birlikler Generali Wei Qing, Longcheng'da 700 küsur adam öldürdü ve bölgede tahribat yaptı [Han Shu 1997: 165, 2406]. Bu son kayda haşiye düşen Ying Shao 應邵'ya göre Hun Chanyu'sünün göğe kurban sunduğu, büyük kurultay yaptığı yer bu Longcheng idi [Han Shu 1997: 165, haşiye: 1]. Haşiyedeki bu eşleştirmeyi dikkatle incelemek lazımdır.

Wang Xianqian, Han Shu'yu şerhlerdiği meşhur eserinde bu kayda dâir Suo Yin 索隱'in şöyle bir şerhinden bahsetmektedir: "Cui Hao 崔浩 der ki: Batı tarafındaki Hu'ların hepsi ejderha ruhuna hizmet eder. Bu yüzden büyük kurultay yerlerini Longcheng ("Ejderha Şehri") olarak adlandırırılar. Jin Zai Ji 晉載記'da (kaydedildiğine göre), Murong Huang 慕容皝 Yang Yu, Tang Zhu gibilerine Longcheng'i inşa ettirdi buraya Gongmiao ("Saray Tapınağı") adını verdi. Böylece kadim âdeti devam ettirdi" [Wang Xianqian 2008: 5619].

² Ayrıntılı bilgi için bk. Ercilasun 2015: 667-683.

³ Bugünkü Hebei 河北'deki Huailai 怀来 İlçesi'nin bir kısmıdır.

⁴ Çin'de kurulan Xianbei asıllı Önceki Yan Devleti'nin hükümdarı; saltanatı 297-348 yılları arasındadır.

Lin Gan'a göre bu kayıta zikredilen Longcheng, bugünkü İç Moğolistan'daki Sili-yin 10ul Ayimaγ'daki Doğu Ujumuçin Qosiγu havalisidir [Lin Gan 1986: 34].

Harita II: Lin Gan'a göre Longcheng'in konumu

Shi Weile'nin fikrine göre İç Moğolistan'daki Ulaγancab Ayimaγ'ın doğu tarafındadır [Shi Weile 2005: 1472].

Harita III: Shi Weile'ya göre Longcheng'in konumu

Wang Wenchu ise Orhun Irmağı'nın batısında Koşo-Çaydam yakınları olduğunu söylemektedir. Longcheng 龍城, Huanglongcheng 黃龍城 ve Longdu 龍都 gibi adlarla da anılan ve Murong Hui tarafından inşa edilen Longcheng ise çok daha doğuda bugünkü Liaoning Eyaleti'ndeki Chaoyang Şehri taraflarındaydı [Zhou Jie 1997: 190].

Zang Lihuo ve beraberindeki heyetin, Zhongguo Gujin Diming Da Cidian (Çin'in Tarihî Yer Adları Sözlüğü)'de bu yer için yazdıkları maddeye göre Longcheng 龍城, Gobi Çölü'nün kuzeyinde, Orhun Irmağı'nın kolu olan Tamir Irmağı'nın kıyısındaydı. General Wei Qing'in geldiği yer ise Gobi Çölü'nün güneyinde olabilir. Wei Qing'in biyografisindeki kayda göre Shanggu'dan sonra Longcheng'a gelinirdi. Shanggu ise bugünkü Hebei Eyaleti'ne bağlı Zhangjiakou İl'inde, "Beijing'in Kapısı" olarak nitelendirilen Xuanhua 宣化 idi. Longcheng, Çahar'ın doğu kısmında olmalıydı [Zhongguo Gujin 1931: 1268a]. Burası ise Hebei Eyaleti'ne bağlı Zhangjiakou İl'i'nin doğu taraflarıdır.

Harita IV: Zang Lihuo ve diğerlerine göre Longcheng'in konumu

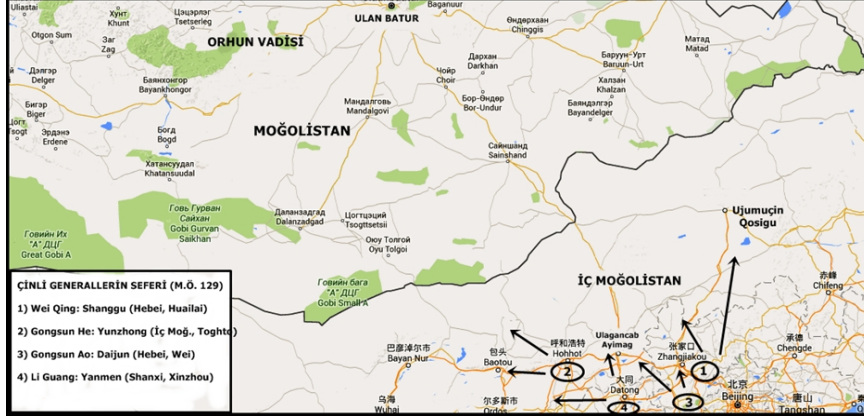
Gu Yanwu (1613-1682) adlı Çinli coğrafyacı kaleme aldığı Jing Dong Kao Gu Lu 京東考古錄 adlı eserde Longcheng için bir bahis açmıştır. Müellife göre Hunların Longcheng'i ile daha sonra Murong Hui'nin kurduğu Longchen ve yine Sui İmparatoru Yang devrinde (604-618) geçen Longcheng adlı şehir hep aynı yerdir [Gu Yanwu 1936: 13].

Batılılardan Nicola di Cosmo, Longcheng'ı Ulan Batur'un güneybatısına yerleştirmektedir [di Cosmo 1991: 209] ki belirsiz bir konumdur ve çok uzak bir ihtimaldir.

Ma Changshou'nun görüşüne göre Modun başa geçtikten sonra otağını Orhun Irmağı'nın doğusundaki Koşo Çaydam Gölü yakınlarında kurmuştu ve Çinliler buraya Longcheng adını vermişlerdi. Longcheng'in batısında, Dailin 戴林 (Tamir) Irmağı vardı ve Hunlar burada Ejderha Tapınağı dikmişlerdi [Ma Changshou 2006: 23-24]. Ma Changshou'nun bu görüşünde bazı zayıf taraflar vardır. Her şeyden önce otağ çok büyük bir ihtimalle Ötüken'de kurulmuştur. İkinci olarak tartışmamızın konusu olan, Çinlilerin nereye Longcheng adı verdikleri meselesine dâir hüküm kesin bir bilgi imiş gibi sunulmamalıdır ve üstelik Çinliler Hun başkentine değil, V. ayda kurultayın yapıldığı yere bu adı vermişlerdir. Son olarak ise tapınağı diken Hunlar değil, yukarıda zikrettiğimiz gibi Xianbei asıllı Önceki Yan Devleti Hükümdarı Murong Huang'dır. Sadece Hunların V. ayda toplandıkları Longcheng adlı bir yer mevzu bahistir.

Longcheng'in konumuyla alakalı en mühim karışıklık M. Ö. 129 yılında Çin ordularının dört koldan Hunlara karşı hücum ettiği esnada Wei Qin'in Longcheng'a gelmesidir [Han Shu 1997: 3766]. Bu harekâta dâir kayıttan şöyle bir netice çıkarmak mümkündür:

1. Wei Qing, Shanggu'dan çıkıp Longcheng'e geldi ve Hunları mağlup etti.
2. Gongsun He, Yunzhong'dan⁵ yola çıktı ama kimseyle karşılaşmadı.
3. Gongsun Ao, Daijun'dan⁶ hareket etti ve Hunlara mağlup oldu.
4. Li Guang, Yanmen'den yürüdü ve Hunlara yenildi.

Harita V

Böylece 1 numaralı noktadan yola çıkan Wei Qing komutasındaki ordu, askerî manevra kaidelerine ve arazi şartlarına göre muhakkak kuzeye ilerlemiş olmalıdır. 2 numaralı noktadan hareket eden kimseyle karşılaşmamış ve 3 ve 4 numaralı noktadan ilerleyenler ise Hunlara yenilmişlerdir. O hâlde Ulaγancab Ayimaγ, Zhangjiakou gibi noktalarda Hunların kuvvetli olduğu ancak Wei Qing'in kuzeye ve kuzeydoğuya ilerleyip Hunları mağlup ettiği düşünülebilir. Çinli generalin bazı araştırmacıların Longcheng'i konumlandıkları Orhun Vadisi'ne ilerlemesi elbette ki imkânsızdır.

Wei Qing'in geldiği Longcheng, acaba Hunların V. ayda bayram kutladıkları ve büyük kurultay yaptıkları Longcheng midir? Wei Qing'in yeri bugünkü İç Moğolistan'daki Sili-yin Toul Ayimaγ'daki Doğu Ujumuçin Qosiγu havalisidir. Sefer edilen Longcheng ile kurultay yeri Longcheng'in iki farklı yer olma ihtimali belirlemektedir ve hatta Hunların V. ayda asıl merkezlerinden çok uzak bir yerde kurultay toplamaları zayıf bir ihtimaldir denebilir. Bir toplanma yeri olarak Longcheng'in gayet makûl ve müsait olan Selenge, Orhun, Tula, Tamir gibi Türklerin en eski devirlerden beri tarihî-tabii hayat merkezleri olan bir mekân dışında yer alması pek mantıklı değildir, ancak yer adlarını genelde çok dikkatli kaydeden Çinlilerin Orhun-Selenge-Tula-Tamir havzasındaki değil de İç Moğolistan taraflarındaki bir yer için Longcheng demelerini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Yine Wang Weimao'nun bazı görüşlerine iştirak eden Konuralp Ercilasun'a göre sürekli hareket hâlinde olan Hunların birden çok Longcheng'i vardır ve Longcheng'in yeri devamlı değişmektedir. Ercilasun yine bazı arkeolojik çalışmalardan da hareket ederek Longcheng'in Tamir kıyısında bir yerlerde olabileceğini öne sürmektedir [Ercilasun 2014: 307]. Nihayetinde tarihî coğrafya çalışmalarında

⁵ Bugünkü İç Moğolistan'daki Togtoh İlçesi'dir.

⁶ Hebei'deki Wei 蔚 İlçesi'nin bir kısmıdır.

metinlerdeki adların bugünkü konumlarını tespit etmeye yönelik her görüşün az ya da çok haklılık payı olduğunu belirtmekte fayda vardır.

Dailin 蹕林

Hunlar sonbaharda atlar besili hâle geldiğinde Dailin 蹕林'de büyük kurultay toplar ve insan ve hayvanları sayarlardı. Bu üçüncü kurultay yeri hakkında birbiriyle hiç bağdaşmayan ve hatta böyle bir yeri olmadığını öne süren görüşler vardır. Bilhassa son görüş Han Shu'daki kurultay yerleriyle ilgili kayda şerh düşen Shi Gu'ya dayandırılmaktadır [Onat-Orsoy-Ercilasun 2004: 109, not: 129]. Buna göre Dailin işaretleri, "ormanın etrafında dönerek tören yapmak" mânâsına gelmektedir [Han Shu 1997: 3754, haşiyeye: 1]. Lin Gan da böyle bir ihtimalden bahsetmektedir [Lin Gan 1986: 34]. De Groot'a göre ise Çinlilerin böyle bir ifade kullanmaları belli bir yerin mevcudiyetini gerektirmektedir [De Groot 1921: 59-60], yani düşülen şerh muhtemelen doğru değildir.

Wang Xianqian, bu kayda dâir bazı şerhlerden bahsetmektedir: "*Suo Yin 索隱'in bir şerhine göre, "Zheng Shi 鄭氏 der ki: Dailin, yer adıdır". Jin Zhuo 晉灼'nun şerhi şöyledir: "Li Liu yu Su Wu Shu 李陸與蘇武書 der ki: Beraberce hızla Dailin'e yöneldiler". Liao Shi Guo Yu Jie 遼史國語解 der ki: "Dailin 蹕林 artık Songlin 松林'dir". Tam da Hu 胡 dilinde ormana "dai 蹕" denir" [Wang Xianqian 2008: 5619].*

Xin Tang Shu'nun Dilizhi 地理志 (Coğrafya Kayıtları) bölümüne göre, Tai Zong 太宗, Tiele 鐵勒 (Töles) Sijie 思結 (Sıqar?) boyunun arazisinde Dailin Zhou 蹕林州 adlı bir idâre kurdu. Burada Jinshuizhou 金水州 vardı. Önceleri Yanran 燕然 (Hangay) Vâililik İdâresi'ne bağlıydı, ama sonra Lianzhou 涼州 Vâililik İdâresi'ne bağlandı [Xin Tang Shu 1997: 1132]. Bu kayıta geçen Jinshui yâni Jin Irmağı ise Tamir Irmağı'dır [Ma Changshou 2006: 24, dipnot: 2].

Liao Shi'daki bir kayda göre tianzan saltanat devresinin 3. yılı (924), 9. ayda, Kitanlar eski Huigu 回鶻 (Uygur) Şehri'ne geldiler ve Dailin 蹕林'de güneşi selamladılar [Liao Shi 1997: 20]. Shi Weile'ya göre bu kayıttaki "eski Uygur Şehri" Orhun Irmağı'nın üst akımlarının batısındaki Uygurların eski payitahtı Karabalgasun (veya Ordu Balıq)'dur. Dailin denen yer ise Hangay Dağları'nın kuzey kısmındaki ormanlık bir yerdir [Shi Welle 2005: 2912]. Bu izah Liao Shi Guo Yu Jie'deki "*Hu 胡 dilinde ormana 'dai 蹕' denir*" şeklindeki kayıtlarla uyumludur (Bu kelimenin esası day veya tay olmalıdır ki bugün Sibiryâ'daki Türk dillerinde "orman" mânâsına gelen tayga sözünü andırmaktadır). Bununla beraber Liao Shi'daki kayıt usulünden Dailin'in Karabalgasun veya Ordu Balıq'ın yakınında olduğu anlaşılmaktadır. O hâlde epey uzak mesafedeki Hangay Dağları'nın kuzeyi olması biraz zordur kanaatindeyiz.

Ma Changshou ise Shi Gu'nun Han Shu'ya düştüğü şerhi büyük bir hata olarak değerlendirmektedir. Müellife göre türlü kaynaklarda Dailin bir yer ve su adı olarak vardır ve bugünkü Tamir Irmağı'dır [Ma Changshou 2006: 24, dipnot: 2].

Dolayısıyla birçok kaynaktan mevcut olan Dailin işaretlerinin, bir tâbir değil; fakat bir yer adı olduğu öne sürülebilir. Üstelik Hun kurultaylarının zamanından ve yerinden belli bir silsilede bahseden kaynağın, sonbahara gelince yer bildirmemesi ve umûmî bir tâbir kullanması mantığa uygun değildir düşüncesindeyiz.

Hunların sonbaharda Dailin'de topladıkları kurultayın ya Hangay Dağları'nın kuzeyindeki ormanlık sahada ya da Tamir Irmağı kıyılarında olduğuna dâir iki görüş vardır. Orhun Irmağı'nın bir kolu olan Tamir Irmağı'nın kıyıları, düzlük olması, su kaynakları ve bol otu

bakımından hayvan sayımının yapılması için daha uygundur. Bu yüzden Dailin, çok büyük bir ihtimalle Tamir Irmağı'nın aktığı düzlüklerdir.

Sonuç

Makalemizde Asya Hunlarının tarihî coğrafyasına dâir mühim bir konu olan kurultay yerlerinin konuları hakkında bir tarihî coğrafya tetkiki yapmaya çalıştık. Ana kaynaklardan hareket ederek kurultayların tertip edildiği Chanyu'nün otağı, Longcheng ve Dailin adlı yerlerin konumu hakkında ilim âleminde ulaşılan görüşlerden de istifade ederek bazı neticelere vardık. İncelediğimiz saha ve dönem çok eski bir dönemdir ve bu zamana dâir coğrafya bilgileri genellikle muğlâktır, karışıktır. Bununla beraber Çin kaynaklarının ve araştırma eserlerinin mukayeseli tahliliyle, Chanyu'nün otağının sonraki devirlerde Ötüken denen yerde (ki burası Hangay Dağları'nın doğusundan Orhun Irmağı'na kadar olan ve belki de bunun da doğusuna uzanan düzlüktedir), Longcheng'in hareketli hayat tarzı sebebiyle çok büyük bir ihtimalle genel olarak Orhun, Selenge, Tula, Tamir havzasında bir yerde ya da küçük bir ihtimalle bugünkü İç Moğolistan'daki Ujumuçin Qosıγu havalisinde ve nihayetinde Dailin'in ise Orhun Irmağı'nın bir kolu olan Tamir Irmağı'nın kıyılarında olduğu fikrindeyiz.

KAYNAKÇA

- 📖 AYDIN Erhan [2007]. "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, II, 4.
- 📖 BAYKUZU Tilla Deniz [2012]. *Asya Hun İmparatorluğu*, Konya.
- 📖 CEN Zhongmian [2004]. *Tujue Jishi*, Beijing: Zhonghua Shuju Yay.
- 📖 CHAVANNES Edouard [2007]. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Çev., Mustafa Koç, İstanbul.
- 📖 DE GROOT J. J. M. [1921]. *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin-Leipzig.
- 📖 DI COSMO Nicola [1991]. *Inner Asia in Chinese History: An Analysis of the Hsiung-nu in the Shih-chi*, Bloomington.
- 📖 DIN Qin [1915]. "Xin Tang Shu Huihe Deng Guo Zhuan Dili Kaozheng", *Penglai Xuan Dili Xue Congshu*, C. VI, Hangzhou.
- 📖 DİYARBEKİRLİ Nejat [1972]. *Hun Sanatı*, İstanbul.
- 📖 ERCİLASUN Konuralp [2015]. "Asya Hunlarında Merkez Meselesi", *Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, Ed., M. Öztürk-Ş. Batmaz-E. Yoska, Kayseri, s. 667-683.
- 📖 ERCİLASUN Konuralp [2014]. "Asya Hunlarının Toplantılarının Niteliği ve Zamanları", *Türk Kültürü*, 2, s. 1-13.
- 📖 ERCİLASUN Konuralp [2014]. "Asya Hunlarındaki Long-Çing'in Peşinde", *Kutadgubilig*, 26, s. 295-310.
- 📖 ERGUN Pervin [2010]. "Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü", *Millî Folklor*, 87.
- 📖 GU Yanwu [1936]. *Jing Dong Kao Gu Lu*, Shanghai: Shangwu Yinshuguan Yay.
- 📖 GÖMEÇ Saadettin [1997]. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara.
- 📖 GÖMEÇ Saadettin [2000]. "Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Bellekten*, LXIV/240.
- 📖 Han Shu [1997]. Beijing, Zhonghua Shuju Yay.
- 📖 HIRTH Friedrich [1899]. "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei von Dr. W. Radloff*, St. Pétersbourg.
- 📖 ISAO Sawada [2010]. *Xiongnu*, Çinceye Çev., Wan Qingxian-Cong Xiaoming, Nei Menggu Renmin Chubanshe Yay., Kökeqota.

- 📖 JULIEN Stanislas [1864]. "Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), extraits du Pien-i-Tien", *Journal Asiatique*, Série 6, tome 3, janvier-juin.
- 📖 KARATAY Osman [2007]. "Ötüken Yı: Dağ, Orman, Ülke", *Omeljan Pritsak Armağani*, Ed., M. Alpargu-Y. Öztürk, Sakarya.
- 📖 KLIMEK, K. [1980]. "Major Physico-Geographical Features of the Southern Slope of the Khangai Mountains", *Vertical Zonality in the Southern Khangai Mountains (Mongolia)*, Ed., K. Klimek-L. Starkel, Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk.
- 📖 Liao Shi [1997]. *Beijing*, Zhonghua Shuju Yay.
- 📖 LIN Gan [1986]. *Xiongnu Tongshi*, Beijing.
- 📖 MA Changshou [2006]. *Beidi yu Xiongnu*, Guilin.
- 📖 ÖLMEZ Mehmet (Haz.) [2005]. *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara.
- 📖 MORI Masao [1980]. "Utuken Yama to Kodai Kiba Kokka", *Nairiku Ajia Shiron Shū*, Tokyo.
- 📖 ONAT A.-S. ORSOY-K. ERCİLASUN [2004]. *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu Monografisi*, Ankara.
- 📖 ÖGEL Bahaeddin [1981]. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara.
- 📖 PELLIoT Paul [1929]. "Neuf Notes sur des questions d'Asie Centrale", *T'oung Pao*, XXVI, 4-5.
- 📖 Shi Ji [1997]. *Beijing*, Zhonghua Shuju Yay.
- 📖 SHIRATORI Kurakichi [1934]. *Donghu Minzu Kao*, II, Çinceye Çev., Fang Chuangyu, Shanghai.
- 📖 SHIRATORI Kurakichi [1970]. *Shiratori Kurakichi Zenshū*, C. IV, Tokyo.
- 📖 TAŞAĞIL Ahmet [2003]. *Gök-Türkler*, C. I, Ankara.
- 📖 THOMSEN Vilhelm [2001]. *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. ve Haz., Vedat Köken, Ankara.
- 📖 Xin Tang Shu [1997]. *Beijing*, Zhonghua Shuju Yay.
- 📖 WANG Xianqian [2008]. *Han Shu Bu Zhu*, C. XI, Shanghai Guji Chubanshe Yay., Shanghai.
- 📖 *Zhongguo Gujin Diming Da Cidian* [1931]. Shanghai.
- 📖 ZHOU Jie (Ed.) [1997]. *Zhongguo Lishi Da Cidian*. Lishi Dili, Shanghai Cishu Chubanshe.
- 📖 SHI Weile (Ed.) [2005]. *Zhongguo Lishi Diming Da Cidian*, Beijing.
- 📖 Zhou Shu [1997]. *Beijing*, Zhonghua Shuju Yay.